

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies

Burger, J.P.

Citation

Burger, J. P. (2014, January 29). *Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies*. Boom Lemma, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/23180> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Burger, Peter

Title: Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums
als retorische constructies

Issue Date: 2014-01-28

Hoofdstuk 4

Onderzoeksstrategie, -materiaal en -methoden

4.1 Inleiding: Van theorie naar methode

In de voorgaande hoofdstukken is een retorisch model ontwikkeld voor de analyse van misdaadsagen. Hieruit vloeien de onderzoeksvragen voort, en het vervolg van dit hoofdstuk is gewijd aan de middelen waarmee deze worden beantwoord: de strategie, het materiaal en de methoden.

De benadering van misdaadsagen als retorische constructies is betrekkelijk nieuw en voor een deel nog weinig onderbouwd met empirisch onderzoek. Het doel van deze studie is de theorie uit te bouwen en op een aantal punten te toetsen. De hoofdvragen luiden:

- 1. Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?*
- 2. Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

Hierbij kunnen de volgende subvragen worden geformuleerd:

Subvragen bij 1:

1. Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdaadsagen?
2. In hoeverre zijn de ethotechnieken van journalisten in discussies over misdaadsagen te karakteriseren en te verklaren als *grenswerk*?
3. Vertonen de gebruikte logotechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking)? Met welke frequentie komen deze typen voor?

Subvraag bij 2:

4. Hoe gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies misdaadsagen om maatschappelijke problemen te typeren (logos) en om anderen van de ernst van deze problemen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)?

Hoe deze vragen te beantwoorden? In de aanpak van een onderzoek zijn twee niveaus te onderscheiden: strategieën en methoden (Creswell 2009; Yin 2003). De keuze voor de strategie van *case studies* en de selectie van de twee *cases* (het verhaalmotief ‘Gedrogeerd en Misbruikt’ en het verhaaltipe van de Smileybende) worden verantwoord in paragraaf 4.2. Het onderzoek concentreert zich op twee vertelvelden: dat van de nieuwsmedia en dat van het *vernacular web*. Over onderzoek naar nieuwsmedia bestaat een uitgebreide methodologische literatuur; methoden voor folkloristisch en retorisch onderzoek naar online discussies zijn nog minder uitgekristalliseerd. Daarom besteedt paragraaf 4.3 aandacht aan de eigen aard van forumdiscussies als materiaal voor folkloristisch en retorisch onderzoek.

De belangrijkste gebruikte methode is die van kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse van nieuwsitems en van online discussies (§ 4.4.1); ook is op beperkte schaal gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek (§ 4.4.2). In een van de casussen heb ik me zelf in de media regelmatig uitgelaten over de waarheid van het verhaal. Die betrokkenheid komt tot slot aan de orde in paragraaf 4.5. Een nadere verantwoording van materiaalverzameling en analysemethoden in beide casussen is te vinden in de bijlagen.

4.2 Strategie: gevalsstudies

De vraag naar de manier waarop journalisten en deelnemers aan online discussies betekenis verlenen aan misdaadsagen, is een vraag naar het beschrijven en begrijpen van verschijnselen in hun context. Het gebruik van gevalsstudies is hiervoor een passende strategie (Peters 1995; Yin 2003).

4.2.1 Teksten en contexten

Meer in het bijzonder zijn gevalsstudies geschikt om contemporaine fenomenen te bestuderen in hun context, waarbij de onderzoeker weinig of geen controle heeft over de gebeurtenissen en waarbij de grenzen tussen fenomeen en context niet direct evident zijn. Door deze verwevenheid heeft de onderzoeker te maken met een grote hoeveelheid variabelen en verschillende bronnen van bewijsmateriaal, die door triangulatie convergeren. Dataverzameling en -analyse worden gestuurd door een tevoren opgesteld theoretisch raamwerk (Yin 2003:9, 13-14).

In dit onderzoek naar misdaadsagen hebben we te maken met authentiek materiaal, dat anders dan bij experimenten of surveys niet voor het onderzoek gegenereerd is. De forumdiscussies en nieuwsitems zelf zijn betrekkelijk eenvoudig te lokaliseren en af te bakenen, hun context is dat minder. Buiten de directe context van de nieuwsmedia en discussieforums waarin het materiaal is aangetroffen, is er de bredere context van andere verhalen, nieuws en discussies waarmee de onderzochte verhalen intertekstueel samenhangen. Richting en reikwijdte van deze context worden voor een deel bepaald door de subjectiviteit van de onderzoeker, maar voor een groter deel door de inhoud van het materiaal: journalisten en forumdeelnemers verwijzen zelf naar andere verhalen om hun argumenten kracht bij te zetten. De context wordt dus in de eerste plaats vastgesteld op geleide van de vertellers zelf.

4.2.2 Twee gevallen: ‘gedrogeerd en misbruikt’ en de Smileybende

Het model van retorische middelen dat in de vorige hoofdstukken is opgebouwd, wordt getoetst aan de hand van verschillende casussen. Het logosgedeelte van dit analysemodel is voor een belangrijk deel gebaseerd op Donovans model van argumenten voor geloof en ongeloof in misdaadsagen (2002, 2004). Getracht wordt haar model te verfijnen en te generaliseren door het te confronteren met casussen, materiaal en methoden die deels afwijken van die uit haar onderzoek. Hiertoe zijn twee casussen geselecteerd, waarvan er een uiteenvalt in drie subcasussen: in de termen van Yin (2003) gaat het daarom om een meervoudige en (door de driedelige casus) geneste casestudy.

De eerste casus is die van het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’, die uit drie delen bestaat: een historisch overzicht omsluit twee in tijd en plaats afgebakende episoden, namelijk de opschudding over pogingen tot ontvoering met verdovende injecties in New York (1913-1917) en de discussies rond verkrachtingsdrugs als GHB in Nederland (1998-2008). De tweede casus betreft de Smileybende, die vooral in het najaar van 2003 aandacht kreeg in nieuwsmedia, kettingmailtjes en online discussies.

De keuze is gemaakt op theoretische gronden (*theoretical sampling*: Peters 1995:594); ook pragmatische redenen speelden een rol. De casussen zijn gekozen omdat ze een bepaald type discussie over een nieuwe vorm van misdaad vertegenwoordigen, en omdat het *high potentials* zijn: ‘verkenkende casestudies die naar alle waarschijnlijkheid een rijke en diverse analyse opleveren. Er is dus niet geselecteerd op

“gemiddelde” of “representatieve” gevallen die gemakkelijk generaliseerbaar zijn, maar juist op uitschieters die de rijkheid van het onderzoeksveld tonen’ (Reijnders 2006:44). Beide casussen kenmerken zich door de beschikbaarheid van een grote hoeveelheid divers materiaal. In het geval van de verkrachtingsdrugs schuilt de rijkheid bovendien in de lange geschiedenis, en in het geval van de Smileybende in de directe toegang van de onderzoeker tot de gebeurtenissen (zie § 4.5).

4.2.3 *Twee typen: officiële en vernaculaire sagen*

Om geschikte gevallen te selecteren, is gezocht in de literatuur over (misdaad)sagen en in databases (de Verhalenbank van het Meertens Instituut en mijn eigen database met sagen).⁷⁰ Bij het maken van een eerste selectie heb ik me inhoudelijk beperkt tot verhalen over nieuwe vormen van misdaad waarvan de realiteit ter discussie staat. Verhalen die nauwelijks of niet (meer) circuleerden in de jaren negentig werden uitgesloten, omdat voor de studie hiervan geen gebruik zou kunnen worden gemaakt van internet-archieven en van LexisNexis (dat Nederlandse kranten ontsluit vanaf begin jaren negentig).

Op basis van de theorie uit de voorgaande hoofdstukken is vervolgens een typologie opgesteld met de dimensies status, geloofsstijl en inhoud.

De belangrijkste dimensie in de typologie is status: de mate van institutionalisering en het voorkomen op meer formele of meer informele ‘vertelvelden’. Sommige verhalen over nieuwe vormen van misdaad maken deel uit van erkende sociale problemen, andere vertegenwoordigen ongeconstrueerde (Best & Horiuchi 1985) en semi-geconstrueerde problemen (Donovan 2004:26, 39, 60). De eerste zijn (ook) *officieel*, de tweede (vooral) *vernaculair*.

Vernaculaire sagen zijn sagen zoals traditionele folkloristen ze zien: verhalen die vooral geloof vinden in informele omgevingen en die door gevestigde partijen (nieuwsmedia, politie, wetenschap) worden gelabeld met termen als broodje aap. Voorbeelden zijn de mislukte kinderontvoering uit een pretpark of winkelcentrum (Burger 2006:118-136) en de dankbare terrorist (een terrorist beloont iemand die hem een dienst bewees met een waarschuwing voor een aanslag; Burger 2006:91-96).

Officiële sagen zijn verhalen die als waar worden voorgesteld door instituties als nieuwsmedia, politie en wetenschap. Ze kunnen daarnaast verteld en bediscussieerd worden in informele omgevingen. Voorbeelden zijn loverboys (Bovenkerk et al. 2006;

70 De geëxcerpeerde verzamelingen zijn enkele Nederlandse bundels met moderne sagen (Burger 1992, 1995, 2006; Meder 2000), mijn eigen database met moderne sagen (1.360 records op 10 oktober 2007), en de online Verhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl, die op 28 september 2007 2.838 treffers gaf in het genre stadssage). De records van de Verhalenbank betreffen *teksten*, die in mijn database *verhaaltypen*.

Burger & Koetsenruijter 2008; Korterink 2010), snuff-films (Finger 2001) en orgaanroof (Campion-Vincent 2005). De steun van gevestigde partijen hoeft niet volledig te zijn: snuff-films en orgaanroof hebben ondanks aangiften en rapporten van internationale politieke lichamen en NGO's nooit de status bereikt van volledig erkende problemen. Ritueel misbruik leek begin jaren negentig in Nederland op weg om die positie te verwerven, met steun van nieuwsmedia, hulpverleners, wetenschapsbeoefenaars en medewerkers van politie en justitie, maar onder meer door een tegencampagne van rechtspsychologen brak het niet echt door als sociaal probleem: een voorbeeld van een 'mislukte constructie' (Beetstra 2009; Jenkins 2008).

Behalve naar status kunnen de potentiële casussen worden ingedeeld op basis van Donovans typologie van geloofsstijlen (zie § 2.5.2): debunkers, instrumentele gelovigen en fervente gelovigen, aangevuld met het hypothetische vierde type, ervaringsgelovigen. Donovan veronderstelt dat debunkers het sterkst aanwezig zijn bij de vernaculaire sagen, die in de nieuwsmedia worden gelabeld als broodjes aap en op internet behalve geloof ook ongeloof ontmoeten. Fervente gelovigen lijken, zoals Donovan stelt, bij de vernaculaire sagen zeldzaam. Bij officiële sagen echter, zoals die over ritueel misbruik en loverboys, treden dergelijke gelovigen, ofwel *moral crusaders*, op het eerste gezicht wel op de voorgrond.

Tot slot kunnen de potentiële casussen worden ingedeeld op basis van hun inhoud. Terugkerende thema's zijn drugs, verkrachting, zinloos geweld, gevaar voor vrouwen en kinderen, en criminaliteit door etnische minderheden. Deze thema's hebben misdaadsagen gemeen met nieuws en sociale problemen van de afgelopen twee decennia, en voor een belangrijk deel ook van de afgelopen eeuw. Bij de selectie van de casussen is een keuze gemaakt die de meest voorkomende thema's vertegenwoordigt.

Op basis van deze typologie is gekozen voor de casussen Smileybende en 'gedrogeerd en misbruikt'. De eerste is een voorbeeld van een vernaculaire sage, waarbij de verdeling van geloof en ongeloof overeenkomt met de casussen van Donovan: gedebunkt door nieuwsmedia en andere autoriteiten (politie, folkloristen), maar onderwerp van discussie op online forums. Inhoudelijk draait het verhaal om verkrachting, zinloos geweld, gevaar voor vrouwen, en criminaliteit door etnische minderheden.

Het verhaal over drogering en misbruik daarentegen heeft op dit moment in Nederland een officiële status: het wordt ondersteund in nieuwsmedia, in publiekscampagnes van drugsvoorlichtingsorganisaties en in officiële uitingen van de politie. Ook zijn er verdachten veroordeeld. Op internet woeden echter discussies over de realiteit van dit gevaar. Deze casus wijkt op verschillende punten af van het model van Donovan: de debunkers zijn nu vooral te vinden in het informele circuit van webforums, niet in het nieuws; en degenen die erin geloven beargumenteren dat vaak op grond van hun ervaring als slachtoffer, een categorie van geloof die in Donovans model

ontbreekt. De casus verkrachtingsdrugs is bovendien interessant omdat oudere verschijningsvormen van deze sage geen officiële, maar een vernaculaire status hadden: een van die verschijningsvormen wordt onderzocht in hoofdstuk 7, ‘Bedwelmd in de bioscoop (New York, 1913-1917)’.

De casussen vertegenwoordigen dus verschillende typen misdaadsagen en bieden bovendien de mogelijkheid om de bevindingen van Donovan te toetsen en aan te vullen: komen haar drie geloofstypen ook in ons materiaal voor, en zo ja, met welke frequentie? Komt het veronderstelde vierde type, ervaringsgeloof, dat ik afleid uit de literatuur over sagen en uit de verkenning van de casus verkrachtingsdrugs, inderdaad voor, en met welke frequentie?⁷¹

De volgende paragraaf, 4.3, gaat in op de aard van het internetmateriaal en de kansen en obstakels die dit de onderzoeker biedt. Binnen een gevalstudie kunnen de gegevens met verschillende methoden worden verzameld en onderzocht. Dat is ook gedaan in deze twee cases. De kern is inhoudsanalyse van tekst (en in beperkte mate beeld), aangevuld met etnografisch onderzoek. Paragraaf 4.4 behandelt deze methoden in het algemeen, de bijlagen I en II beschrijven de materiaalverzameling en analysemethoden per casus.

4.3 Materiaal: Internet als onderzoeksveld

Voor het onderzoek van misdaadsagen biedt internet unieke en uitdagende mogelijkheden, die nog maar zeer ten dele zijn geëxploreerd. Behalve met kansen is dit veld echter bezaaid met voetangels en klemmen van methodologische aard. De voordelen betreffen de mate van toegankelijkheid, de voetangels de validiteit van de data.

‘Internet’ omvat vele media, van officieel (websites van overheden, wetenschappelijke tijdschriften, grote kranten) tot hoogst informeel (zoals chatboxen, Twitter, webforums), en van openbaar (websites) tot privé (e-mail). Het zijn vooral de informele regio’s (het *vernacular web*) die onderzoekers van (misdad)sagen toegang bieden tot discussies in groepen die op een andere wijze niet of moeilijker toegankelijk zijn, zoals Marokkaanse jongeren, neonazi’s en bezoekers van danceparty’s, die op het net groepsgenoten ontmoeten om nieuws uit te wisselen, te discussiëren en verhalen te vertellen.

Internet maakt bovendien een ander soort toegang tot discussies over sagen mogelijk dan de traditionele, waarbij onderzoekers in levenden lijve met bloknoet en

71 Inmiddels heeft Donovan ook gepubliceerd over verkrachtingsdrugs (Burgess, Donovan & Moore 2009), maar ze heeft voor dat onderzoek geen gebruik gemaakt van haar eigen typologie van geloof en ongelooft.

opnameapparatuur het veld in gaan – en waarbij het uiterst moeilijk blijkt om een sage in zijn natuurlijke context vast te leggen (Bennett 1987a, 1996:47; Lindahl 2012). Op internet kan de onderzoeker als een onzichtbare veldwerker discussies volgen zonder deze door zijn aanwezigheid te beïnvloeden. *Lurkend* in nieuwsgroepen en op forums kan hij informele uitwisselingen bestuderen die voorheen buiten zijn bereik vielen (Burger 2001).

Deze kans om sagen te onderzoeken in interactie, niet als afzonderlijke items maar als een proces, is door folkloristen nog betrekkelijk weinig benut. Enkelen herkenden folklore op internet al vroeg als een waardevol studieobject (Dorst 1990; Schneider 1996), maar anderen deden deze folklore af als niet-authentiek. Sommige folkloristen hebben online discussies over sagen zelfs gekarakteriseerd als een surrogaat voor echte communicatie en de deelnemers beschreven als sociaal gehandicapt (Dégh 2001:115; Fialkova & Yelenevskaya 2001:87). Hoewel dergelijke meningen niet langer opgeld doen, zijn studies van folklore op internet door folkloristen nog steeds schaars, en veel ervan hebben geen betrekking op sagen. De eigen aard van folklore op internet kreeg aandacht in verspreide artikelen (Frank 2003, 2004; Howard 1997; Jacobs 2000), en pas laat in een thematische bundel (Blank 2009).⁷² Bill Ellis (2002) benutte als eerste de zoek- en opslagmogelijkheden van internet om de ontwikkeling van een vorm van folklore te analyseren, in zijn studie van verbale en visuele digitale humor als reactie op de aanslagen van 11 september.

Deze studies betreffen vooral verspreiding, genreontwikkeling en inhoud. De *interactie* tussen deelnemers aan online discussies en andere vormen van *computer-mediated communication* (CMC) heeft meer aandacht gekregen van taalkundigen, sociologen, politicologen, antropologen en communicatiewetenschappers. In bundels over sociaal-wetenschappelijk onderzoek op internet (zoals Hine 2005) en in gespecialiseerde wetenschappelijke tijdschriften zoals het *Journal of Computer-Mediated Communication* zijn folkloristen afwezig. Ik wend me daarom in dit hoofdstuk vooral tot de sociale wetenschappers die daar in meer detail over hebben gepubliceerd om terugkerende vragen te beantwoorden over methodologische kwesties: hoe omvangrijk is het fenomeen? Hoe betrouwbaar zijn de identiteit en verhalen van de deelnemers? Moet onderzoek naar online discussies worden gecombineerd met gegevens over offline gedrag? En wat zijn, tot slot, de ethische grenzen van onderzoek naar online discussies?

4.3.1 Sagen op internet: een fenomeen van betekenis?

In 1996 opperde de Oostenrijkse folklorist Ingo Schneider nog als bezwaar tegen folkloreonderzoek op internet dat de groep internetgebruikers zo beperkt was, maar in

72 Al eerder verscheen wel een speciaalnummer van het Franse tijdschrift *Cahiers de littérature orale* (no. 47, 2000).

de periode waaruit voor dit onderzoek geput is, is dat anders. In 2008 en 2009 maakte meer dan 80 procent van de Nederlanders boven de 13 gebruik van internet (STIR 2009:5); in bijna acht op de tien huizen was een breedbandaansluiting aanwezig (CBS 2009:18).

Ook discussieforums zijn geen marginaal fenomeen. Anno 2009 nam ruim de helft van de Nederlandse jongeren deel aan discussieforums of chat (CBS 2009:144-145). De forums die een aanzienlijk deel van het materiaal leverden voor deze studie zagen de afgelopen tien jaar hun ledenaantallen de honderdduizend overschrijden. Het Fok Forum groeide tussen 2002 en 2004 van 33.000 naar 100.000 leden; het gemiddelde aantal pageviews per dag steeg tussen 2000 en 2002 van 34.000 naar 730.000 (Van der Spa 2004:1000). In 2006 telde Marokko.nl ruim 110.000 leden, bijna 240.000 threads en 7 miljoen comments. Maroc.nl had in dat jaar meer dan 48.000 leden, ongeveer 140.000 threads en twee miljoen comments (Hoekstra 2007:86). Partyflock telde in 2008 meer dan 400.000 actieve gebruikers en trok regelmatig meer dan anderhalf miljoen unieke bezoekers per maand.⁷³

Welk deel van deze honderdduizenden digitale conversaties (misdaad)sagen betreft, is niet bekend. Wel kan gezegd worden dat de meeste geruchtmakende sagen van de laatste jaren mede via webforums zijn verspreid en bediscussieerd (Burger 2006).

4.3.2 Zijn de deelnemers en hun verhalen wel ‘echt’?

De aard van communicatie via internet maakt het mogelijk dat deelnemers hun identiteit manipuleren op een manier die al vroeg, zelfs voor de komst van het wereldwijde web, door gebruikers en onderzoekers werd gezien als een opvallend verschil met oudere vormen van communicatie. De waardering voor deze mogelijkheid tot misleiding en experiment liep uiteen van positief (een bevrijding van de restricties van sekse, leeftijd en uiterlijk) tot negatief (een ernstige bedreiging van de betrouwbaarheid).

Zijn deze virtuele uitwisselingen wel ‘echt’ en is de anonimiteit die een groot deel van het onderzoeksmateriaal typeert een probleem voor de betrouwbaarheid van de analyse? Zijn de deelnemers wie ze zeggen dat ze zijn en vertellen ze over hun werkelijke ervaringen?⁷⁴ Dit zijn terugkerende vragen in onderzoek naar CMC (Van den Boomen 2000:123-133; Donath 1999; Garcia et al. 2009:68-70; Hine 2000, 48-50, 121-122).

Betrouwbaarheid in de zin dat zelfpresentatie online overeenstemt met offline omstandigheden wordt echter pas problematisch als we op basis van online gegevens

⁷³ nl.wikipedia.org/wiki/Partyflock, geraadpleegd 28 okt. 2010.

⁷⁴ Overigens geldt dit ook bij persoonlijke en telefonische interviews of vragenlijsten, waarbij onderzoekers eveneens afhankelijk zijn van wat mensen willen laten zien en vertellen.

uitspraken willen doen over de offline realiteit, zoals de frequentie van ervaringen met verkrachtingsdrugs. Mijn onderzoek richt zich op de retorica van deze discussies en benadert de discussiesites zoals gebruikelijk in de virtuele etnografie als een (sub)cultuur op zich, waarin deelnemers zich, ook als zij niet de waarheid spreken, houden aan de ongeschreven regels van het discours. Met die regels moeten hun zelfpresentatie, hun argumenten en hun verhalen overeenstemmen (Guimaraes 2005; Hine 2000, 48-50, 121-122; Orgad 2009).

Het doel is dus niet om te beoordelen hoe waarheidsgetrouw of authentiek de onderzochte discussies zijn, maar om te analyseren hoe de deelnemers zelf betrouwbaarheid construeren (Brummett 2011:259-273; Hine 2000:49).⁷⁵

4.3.3 Onbetrouwbaarheid als genre

Zowel het verschijnsel van digitale folklore als de mogelijkheid van bedrog in CMC hebben niet alleen onderzoekers, maar ook gewone internetgebruikers van het begin af aan beziggehouden (Jacobs 2000). In de jaren tachtig waren hackers en gebruikers van Usenet en bulletin boards zich er al van bewust dat ze deel uitmaakten van een subcultuur met een eigen groepstaal, sagen, moppen, practical jokes en uitingen van volkskunst, bijvoorbeeld in de vorm van ASCII-art: uit ASCII-tekens opgebouwde plaatjes, die onder meer gebruikt worden in de 'handtekening' onder e-mail- en Usenetberichten. Die neiging tot introspectie en amateuretnologie kreeg ook vorm in de *Jargon File*, een constant geüpdate encyclopedisch woordenboek van 'hacker slang', met een geschiedenis die teruggaat tot 1975.⁷⁶ Het beeld van Internet als een onbekend land met een eigen cultuur kleurt ook de antropologisch geïnspireerde journalistiek over de eerste ervaringen met e-mail, Usenet en het World Wide Web van J.C. Herz (*Surfing on the Internet. A Nethead's Adventures Online*, 1994), Douglas Rushkoff (*Cyberia. Life in the Trenches of Hyperspace*, 1994) en John Seabrook (*Deeper. A Two-year Odyssey in Cyberspace*, 1997).

In die cultuur namen onbetrouwbare identiteiten en teksten een voorname plaats in. *Netspeak* heeft de taal dan ook verrijkt met een aantal nieuwe termen op dit gebied. Zo zijn *trollen* personen die berichten posten die met opzet tegen de omgangsvormen en gedeelde overtuigingen van een virtuele gemeenschap ingaan, met als doel tweedracht te zaaien en een *flame war* uit te lokken. Bekender is het genre van de (*email*) *hoax* (Heyd 2008), een bedrieglijk bericht dat de ontvanger waarschuwt voor

75 Hoewel internet een ontremmende werking heeft (Suler 2004), lijken zorgen over de betrouwbaarheid van de identiteiten en verhalen op internet vooral ingegeven door spectaculaire maar uitzonderlijke gevallen van bedrog, en lijkt zelfpresentatie op de onderzochte forums veel op die in het dagelijks leven offline: 'Identiteitenbeheer op het Net bestaat meer uit selectieve zelfonthulling en zelfverberging dan uit de planmatige creatie van een totaal fictieve identiteit' (Van den Boomen 2000:126).

76 Zie ook Jennings 1990 en het hoofdstuk van Erik Brunvand in Brunvand 2000.

niet-bestaande virussen, belooft dat Bill Gates of een andere miljardair zijn geld uitdeelt, of een bijdrage vraagt voor een doodziek kind. Een bekende variant is de *419-scam* of *Nigeriaanse fraude*, een mail die de ontvanger een grote beloning belooft in ruil voor geringe hulp met een financiële transactie (Blommaert & Omoniyi 2006; Chilwa 2009). Ook de termen *broodje aap* en *urban legend* zouden waarschijnlijk niet zo bekend zijn geworden zonder het bestaan van sites die zich richten op het verzamelen en checken van onbetrouwbare verhalen, zoals het Amerikaanse Snopes.com en het Nederlandse broodjeaap.nl.

Ten slotte blijkt het bewustzijn van deze genres uit parodieën (Goldstein 1999; Heyd 2008:37-38), die uit de aard der zaak alleen effectief zijn als de lezer de genre-conventies herkent.

Het valt te verwachten dat deze aandacht voor betrouwbaarheid pregnanter tot uiting komt op webforums dan bij face-to-face conversaties in kleine groepen. Bovendien is door de omvang van het publiek op webforums de kans groter dat iemand in een verhaal een hoax of een urban legend herkent. Argumenten worden vaak geleverd in de vorm van een link naar een urban legend-site. Ook verlagen anonimiteit en afstand de drempel om gezichtsbedreigende kritiek te leveren op andermans verhaal.

De onderzochte online discussies zijn dus niet representatief voor offline discussies, maar ze bieden wel een uitgelezen mogelijkheid om retorische technieken te onderzoeken die ook in mondelinge discussies worden gebruikt.

Bij de studie van internetdiscussies beperk ik me grotendeels tot online data. Dat is een keuze die enige verantwoording vraagt in het licht van recente pleidooien voor de combinatie van online en offline data (Garcia et al. 2009; De Koster 2008, 2010; Orgad 2009). Onderzoekers van virtuele gemeenschappen hebben te vaak de offline context van de deelnemers en hun interactie verwaarloosd, aldus De Koster (2008, 210), die onderzoek deed naar de extreem-rechtse site Stormfront en naar de ontmoetingsplaats voor orthodox-protestantse homoseksuelen Refoanders. Door analyse van de interactie op het forum te combineren met interviews met een aantal vaste deelnemers kon De Koster achterhalen hoe de mate van stigmatisering in het leven offline hun motieven bepaalde om het forum te bezoeken. Ook de mate waarin zij het forum ervoeren als een gemeenschap verschilde per deelnemer, in samenhang met hun ervaringen in de 'real life'-gemeenschappen waar ze deel van uitmaakten. Op grond hiervan pleit De Koster voor de combinatie van online en offline data in onderzoek naar virtuele gemeenschappen.

Of dit nodig is, hangt echter af van de onderzoeksvraag, stelt Orgad (2009), die zelf online en offline onderzoek deed naar ervaringen van borstkankerpatiënten met online lotgenotengroepen. Het onderhavige onderzoek focust op de retorica van online discussies over misdaadsagen, die wordt gecontrasteerd met de retorica van nieuws-media: met welke retorische middelen construeren forumdeelnemers en journalisten

waarheid en waarde van de onderzochte verhalen? Motieven om aan de discussie deel te nemen en ervaringen offline zijn daarom niet onderzocht.

4.3.4 Ethiek

De mogelijkheid om als ‘onzichtbare veldwerker’ de interactie op internetforums te bestuderen, roept nieuwe ethische vragen op over de bescherming van de onderzochte personen en gemeenschappen. De belangrijkste overwegingen hierbij betreffen de toegankelijkheid en kwetsbaarheid van de onderzochte groepen (Ess et al. 2002; Eysenbach & Till 2001). Bij forums die minder openbaar zijn (bijvoorbeeld door registratieprocedures), die relatief weinig leden hebben, waarvan de leden gestigmatiseerd worden en waar de ‘gepercipieerde privacy’ hoog is, zal de onderzoeker meer maatregelen moeten nemen om de data te anonimiseren, bijvoorbeeld door het forum een andere naam te geven, namen (ook *nicknames*) van gebruikers te vervangen door (andere) pseudoniemen en citaten zo te wijzigen dat ze niet meer met zoekmachines te herleiden zijn tot de bron.

Op grond van deze criteria citeert De Koster (2008, 2010) bijvoorbeeld wel uit het forum van Stormfront (hoog ledenaantal, openbaar toegankelijk, lage ‘gepercipieerde privacy’), maar niet uit dat van RefoAnders, dat een lager ledenaantal heeft, niet openbaar toegankelijk is en met een hoge gepercipieerde privacy.

Het grootste deel van het forummateriaal voor mijn onderzoek komt van sites die qua ledenaantal, toegankelijkheid en gepercipieerde privacy te vergelijken zijn met Stormfront.⁷⁷ Door de concentratie op kwantitatieve analyse van teksten is het bovendien minder intrusief dan de kwalitatieve onderzoeken naar specifieke internetgemeenschappen zoals die van De Koster. Om die reden is op een enkele uitzondering na geen moeite gedaan de identiteit van de forums en hun gebruikers meer te anonimiseren dan zij zelf al hebben gedaan. In twee gevallen (een uitgebreid verslag van een mogelijke ervaring met drugs in een drankje en een ooggetuigenverslag van een aanval door de Smileybende dat later verzonnen blijkt) heb ik forummers een andere nickname gegeven. Omdat de gepercipieerde privacy van e-mail hoger is dan die van internetforums, laat ik de namen en mailadressen weg uit de kettingmailtjes die ik heb verzameld voor de Smileybendecasus.

Voor het gebruik van de forumberichten in dit onderzoek is geen toestemming gevraagd; dit gebruik valt onder het citaatrecht. Citaten zijn niet gewijzigd, inclusief de typ- en spelfouten: afwijkingen van de norm kunnen bewust of onbewust zijn en maken net als avatars en persoonlijke motto’s deel uit van de zelfpresentatie van de forumdeelnemer (Garcia et al. 2009:65).

77 Alleen het forum van Ouders Online (waaruit één topic is opgenomen in het materiaal over de Smileybende) is relatief besloten: het is niet toegankelijk voor zoekmachines, topics kunnen slechts bericht voor bericht handmatig worden gedownload en de redactie stelt beperkingen aan het citeren van forumberichten. Zie www.ouders.nl/forum.htm (geraadpleegd 4 jan. 2011).

4.4 Methoden

In de gebruikte methoden ligt het zwaartepunt bij kwalitatieve en kwantitatieve retorische inhoudsanalyse. Op bescheiden niveau is ook gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek.

4.4.1 Inhoudsanalyse

De nieuwsitems en online discussies zijn onderworpen aan een inhoudsanalyse. Hierbij worden op een systematische manier in natuurlijk materiaal inhoudelijke kenmerken gezocht (Wester 2006). Afhankelijk van de hoeveelheid en aard van het materiaal is gekozen voor een kwantitatieve of kwalitatieve analyse. Waar grote hoeveelheden homogeen materiaal voorhanden waren, is een kwantitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd. Dit was het geval bij nieuwsitems en online discussies over verkrachtingsdruks, en bij online discussies over de Smileybende. Wanneer het materiaal diverser van aard was en bij kleinere hoeveelheden, is gekozen voor een kwalitatieve inhoudsanalyse. Dit was het geval bij de historische documenten waarin het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ voorkomt (krantenartikelen, romans, pamfletten, etcetera), bij de berichtgeving in de *New York Times* over gifnaaldaanvallen en bij de berichtgeving over de Smileybende in de nieuwsmedia.

Bij de kwantitatieve analyses zijn de ethos- en logotechnieken gebruikt als basis voor het waarnemingsinstrument (Neuendorf 2002; Wester 2006), bij de kwalitatieve analyses zijn ethos- en logotechnieken gebruikt als *sensitizing concepts* (Pleijter 2006; Wester 2006). (Meer hierover in Bijlage I.)

Voor de kwantitatieve inhoudsanalyse van krantenartikelen bestaan gestandaardiseerde methoden (Wester 2006:45-119). De rest van deze paragraaf is daarom gewijd aan de kwantitatieve inhoudsanalyse van online discussies, waarover minder overeenstemming bestaat.

Het grootste deel van de methodologische literatuur over kwantitatieve inhoudsanalyse van online discussies betreft communicatie tussen studenten in besloten leeromgevingen, zoals Blackboard (Marra et al. 2004; Murphy et al. 2006; Rourke et al. 2000; Strijbos et al. 2006; De Wever et al. 2006; Whittaker et al. 1998). Deze situatie verschilt op diverse punten van de online discussies uit dit onderzoek: het gaat bij de leeromgevingen om taakgerichte communicatie tussen deelnemers die elkaar ook persoonlijk kennen, niet om de procesgerichte communicatie tussen forumbezoekers die elkaar niet (hoeven te) ontmoeten *in real life*. De problematische kwesties uit deze literatuur bleken echter ook van toepassing op ons materiaal: wat is de *eenheid* van onderzoek, codeert men *manifeste* of (ook) *latente inhoud*, en hoe stelt men de *betrouwbaarheid* van de analyse vast? Ik maakte de volgende keuzen.

Eenheid: de analyse-eenheid kan zo klein zijn als de afzonderlijke zinnen, of zo groot als het complete discours. In de literatuur zijn uiteenlopende indelingen te vinden. Rourke et al. (2000) onderscheiden zinnen, alinea's, berichten, thematische eenheden en illocutionaire eenheden, Strijbos et al. (2006) discours, bericht, betekenis, argument en propositie. Voor de studie van ethostechnieken is het bericht als analyse-eenheid gekozen, omdat dit een hanteerbare verzameling cases opleverde (Rourke et al. 2000). Bij de inhoudsanalyse van argumenten (logos) was de thread (de hele discussie) de analyse-eenheid. In beide gevallen was het doel de relatieve frequentie vast te stellen waarmee de gezochte fenomenen voorkomen.

Bij de analyse van ethostechnieken zijn alleen berichten van 50 woorden of meer in de analyse betrokken. Het merendeel van de berichten bleek namelijk te bestaan uit scheldwoorden en (in mindere mate) bijval. Deze uitingen zijn retorische zetten, maar geen zetten waarbij ethos wordt gebruikt als overtuigingsmiddel. Omdat dergelijke berichten vrijwel altijd kort zijn, is de lengte van het bericht als formeel criterium gehanteerd om de irrelevante berichten eruit te filteren.

Manifeste of latente inhoud: manifeste inhoud, zoals zinslengte, woordfrequentie en andere eenvoudig observeerbare fenomenen, is geschikt voor automatische inhoudsanalyse. De analyse van retorische technieken vergt echter interpretatie door menselijke codeurs, maar de subjectiviteit die dit inhoudt wordt ingeperkt door de vaststelling van de intercodeursbetrouwbaarheid.

Betrouwbaarheid: bij alle kwantitatieve inhoudsanalyses waren twee codeurs betrokken; pilots zijn enkele malen uitgevoerd door drie codeurs. De literatuur beschrijft verschillende methoden om deze codeurs in te zetten. Het is bij kwantitatieve retorische analyses niet ongebruikelijk dat de eerste codeur de tekstsegmenten aanwijst waarin het gezochte fenomeen aanwezig is, waarna de tweede codeur het fenomeen moet identificeren (Pander Maat 2004). Omdat dit erop neerkomt dat de tweede codeur niet zozeer het fenomeen identificeert als wel de gedachten van de eerste codeur dienaangaande probeert te raden, is gekozen voor een strengere onderzoeksopzet, waarbij twee codeurs onafhankelijk van elkaar van te voren vastgestelde eenheden analyseren.

Om te bepalen in hoeverre beide codeurs overeenstemmen, zijn verschillende maten gangbaar. Een daarvan is het *percentage* overeenstemming; dit is een flatterende maat, omdat hiermee de kans op toevalstreffers niet wordt ingecalculeerd (Lombard et al. 2002). Voor nominale variabelen is daarom de conservatievere Cohens Kappa gebruikt, die wel rekening houdt met toevalstreffers (De Wever et al. 2006). Waarden boven 0.75 worden over het algemeen beschouwd als goed tot uitstekend, waarden onder 0.4 als slecht en scores daar tussenin als redelijk tot goed (Neuendorf 2002; De

Weever et al. 2006).⁷⁸ Voor de intervalvariabelen (*hoe vaak* komt dit argument voor in deze thread?) is de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid vastgesteld met Pearsons correlatiecoëfficiënt.

4.4.2 Etnografie

Inhoudsanalyse, zoals behandeld in de voorgaande paragraaf, is het instrument waarmee de retorische technieken worden geanalyseerd in nieuwsmedia en online discussies. De maatschappelijke en culturele context waarin deze technieken worden gebruikt, kan maar beperkt worden afgeleid uit deze teksten. Voor een deel is deze context gereconstrueerd aan de hand van secundaire literatuur, voor een deel door eigen etnografisch onderzoek, met name voor de casus-Smileybende.

De context van het hedendaagse deel van de casus-‘gedrogeerd en misbruikt’ wordt voor een belangrijk deel gevormd door wetgeving over, gebruik van en handel in GHB en andere ‘verkrachtingsdrugs’. Naar dit onderwerp is al etnografisch onderzoek gedaan, terug te vinden in een reeks publicaties, culminerend in het proefschrift van de criminoloog Ton Nabben (2010).

De bredere maatschappelijke en culturele context van de discussies over de Smileybende is voor een belangrijk deel gereconstrueerd aan de hand van secundaire literatuur over zinloos geweld en de criminalisering van Marokkaanse adolescenten. De ontwikkeling van het verhaal in Nederland en meer in het bijzonder in Leiden is in kaart gebracht door etnografisch onderzoek. De verontrusting over de Smileybende deed zich voor in mijn directe omgeving. Dit maakte het mogelijk zelf deel te nemen aan gesprekken over dit onderwerp met studenten, scholieren, ouders en journalisten. Deze gesprekken en observaties zijn onder meer benut om ontwikkelingen in de inhoud van het verhaal te volgen, en te beoordelen in hoeverre inhoud, stijl en argumentatie van de online discussies overeenkwamen met die van offline discussies. Meer hierover in Bijlage I.

4.5 Besluit: De onderzoeker als claimsmaker

In het eerste hoofdstuk, over de afbakening van het begrip sage, heb ik definities die sagen aanduiden als onware verhalen bekritiseerd, omdat de onderzoeker zich hiermee deel maakt van de discussie, in plaats van deze discussie te bestuderen. Hoe is dit te rijmen met mijn eigen optreden als debunker van sagen, in boeken, in krantencolumns en als gast in radio- en televisieprogramma's?

78 Een nadeel van Cohens Kappa is wel dat de waarde alleen berekend kan worden als beide codeurs dezelfde reeks codes hebben gebruikt. SPSS rekent Kappa niet uit wanneer codeur 1 bijvoorbeeld de codes 1, 2, 3 en 4 heeft gebruikt, en codeur 2 alleen 1,3 en 4.

Dat ik in deze studie sagen onderzoek als retorische constructies, houdt niet in dat ik geen mening heb over het waarheidsgehalte van bepaalde verhalen. Ik heb daarmee ook regelmatig de publiciteit gezocht. Dergelijke publieke uitspraken zijn niet ongebruikelijk: collega-folkloristen uit binnen- en buitenland gingen me hierin voor.

Deze publieke rol roept echter methodologische vragen op. De zwaarste kritiek is geuit door de Oostenrijkse folklorist Petzoldt (1989:126, 2002:151), die heeft betoogd dat het genre van de moderne sage tot op grote hoogte een artefact is van het onderzoek ernaar: door over moderne sagen te publiceren in de massamedia, bevorderen onderzoekers de circulatie van de verhalen die zij verzamelen. In een andere publicatie sprak Petzoldt zelfs van een fantoomgenre (1990:56).

Publicaties van folkloristen en andere verhalenverzamelaars zijn al eeuwenlang een van de factoren in de verspreiding van sagen, ook de traditionele (zie p. 30). De zuiverheid die Petzoldt van sagen verlangt, heeft nooit bestaan. Zou de invloed van modernesagenonderzoekers sterker zijn dan die van, bijvoorbeeld, de gebroeders Grimm? Petzoldt heeft daar nooit empirisch bewijs voor aangevoerd, en er zijn voldoende gegevens die erop wijzen dat de invloed van onderzoekers er maar een is van de vele. Sommige sagen, zoals die over de alligators in de riolen van New York en de verdwenen liftster, zijn inderdaad door verzamelaars en onderzoekers opgenomen in de canon van *urban legends*; het is aannemelijk dat dat hun bekendheid heeft versterkt. Maar dat er, zelfs in het geletterde Westen, ook hele sagenwerelden kunnen bestaan zonder de bemoeienis van onderzoekers, blijkt bijvoorbeeld uit de rijke en nog nauwelijks onderzochte vertelcultuur van jonge moslims in Nederland (Burger 2006:137-163; De Koning 2008:242-245).

Hoewel ik de beslissende invloed die Petzoldt aan sagenonderzoekers toekent in algemene zin bestrijd, zou deze in een van de twee geselecteerde casussen wel aan de orde kunnen zijn: ik heb me herhaaldelijk uitgesproken over het waarheidsgehalte van de verhalen over de Smileybende, en dat heeft zijn weerslag gehad op het onderzoeksmateriaal. Mijn naam duikt regelmatig op in de krantenberichten, tv-items en online discussies over deze sage. Dat ik dus een sociale constructie onderzoek die ik zelf voor een deel heb gecreëerd, zou de verdenking kunnen wekken dat ik mijn eigen rol kleiner of groter heb voorgesteld dan die was. Ik heb op verschillende manieren gepoogd om dit te ondervangen. In de eerste plaats berust de analyse van de casus voor een belangrijk deel op een kwantitatieve inhoudsanalyse van retorische technieken, waarbij de mogelijkheid dat de persoon van de onderzoeker de uitkomst beïnvloedt minder speelt dan bij kwalitatieve analyses. Daarnaast zal ik de ontwikkeling van de discussie over de Smileybende in Nederland vergelijken met die in andere landen, waar folkloristen zich er niet of pas veel later over hebben uitgelaten.

Ik had ervoor kunnen kiezen om de casus vanwege die persoonlijke betrokkenheid niet te selecteren, maar heb gemeend dat juist die betrokkenheid bij de discussie en bij de totstandkoming van het nieuws gegevens en inzichten heeft opgeleverd die ik anders had gemist.

